

Les societats caçadores i recol·lectores al terme de Vilafranca

Hunting and gathering societies in Vilafranca

Dídac Roman Monroig. Universitat Jaume I. romand@uji.es

Inés Domingo Sanz. Universitat de Barcelona. ines.domingo@ub.edu

Presentat: 9/03/2023

Aprovat: 16/03/2023

Resum

En els darrers 15 anys el terme de Vilafranca ha estat l'objecte de diversos projectes d'investigació destinats a aprofundir en el coneixement sobre el poblament prehistòric i l'art rupestre del terme municipal. En aquest treball realitzem una síntesi dels resultats de les excavacions arqueològiques realitzades al llarg d'aquests anys en diversos jaciments, i que han convertit a Vilafranca en una de les localitats més importants per al coneixement del final del paleolític i del mesolític a la península Ibèrica.

Fruit d'aquestes recerques, avui sabem que les evidències més antigues de presència humana es remunten ja a moments vinculats a grups neandertals. Encara que parlem d'una petita evidència, el que com a mínim podem apuntar és que aquestes poblacions van passar per aquest territori. Però és cap a finals del paleolític quan el poblament humà s'intensifica i es consolida. També sabem que en aquesta zona van habitar alguns dels darrers grups caçadors i recol·lectors, just abans i durant el moment d'arribada de les primeres comunitats ramaderes i agrícoles del neolític.

Paraules clau: Vilafranca, prehistòria, paleolític, mesolític.

Abstract

In the last 15 years the Vilafranca has been the subject of several research projects aimed at deepening knowledge of the prehistoric population and the rock art of the municipality. In this work we carry out a synthesis of the results of the archaeological excavations carried out over the years in various sites, and which have made Vilafranca one of the most important localities for the knowledge of the end of the Palaeolithic and the Mesolithic in the Iberian Peninsula.

As a result, today we know that the oldest evidence of human presence goes back to moments linked to Neanderthal groups. Although we are talking about small evidence, what we can at least point to is that these populations passed through this territory. But it is towards the end of the Palaeolithic when the human settlement intensifies and consolidates. We also know that in this area some of the last hunting and gathering groups inhabited, just before and during the arrival of the first livestock and agricultural communities of the Neolithic.

Keywords: Vilafranca, Prehistory, Palaeolithic, Mesolithic.

Introducció

Des de fa uns 15 anys estem desenvolupant diversos projectes de recerca centrats en conèixer en profunditat el poblament prehistòric i l'art rupestre de les comarques del nord del País Valencià. Aquests treballs han estat especialment intensos en la comarca dels Ports, i més especialment en el terme de Vilafranca.

Les recerques realitzades han permès incrementar de manera notable allò que a principis del segle XXI es coneixia sobre les primeres societats que van viure en aquest territori. En aquells moments allò que coneixíem sobre la presència de poblacions prehistòriques a Vilafranca es basava en un seguit de materials trobats superficialment en diverses parts del terme, que permetien traçar només unes primeres pinzellades sobre la seua existència (Arasa, 1977 i 1982).

A elles es va sumar el descobriment d'art rupestre al jaciment de la Covatina del Tossalet del mas de la Rambla (a partir d'ara la Covatina), que es va convertir en la primera evidència de tipus simbòlic trobada a aquest territori (Gómez Bellot, 1981; Mesado, 1989). En aquells moments semblava que cap jaciment confirmava l'existència d'ocupacions humanes en moments anteriors al neolític.

L'any 2006 és el moment que podem marcar com a inici del nostre interès per l'estudi del terme de Vilafranca. Aquell any, gràcies a la invitació del professor Ferran Arasa, una de nosaltres (IDS) realitzà una conferència per posar al dia els coneixements sobre l'art rupestre de la Covatina. Aquella primera aproximació ens va permetre avaluar la necessitat de revisar el conjunt, ja que les interpretacions que s'havien donat sobre alguns dels motius pintats no encaixaven en la iconografia pròpia de l'art llewantí, tal i com s'havia anat perfilant al llarg de tot el segle. L'any següent, en el marc de la realització de la tesi doctoral d'un de nosaltres (DRM) es realitzà una excavació en la balma de la Roureda, que va permetre descobrir el poblament més antic de la comarca en aquells moments. Aquestes dues fites van provocar un interès creixent per aquest terme municipal al qual per la seua pròpia geografia, li suposàrem un gran potencial per a realitzar nous descobriments.

Serà a partir del 2011 quan, gràcies a l'obtenció de diversos projectes de recerca, i a l'estreta col·laboració amb l'Ajuntament de Vilafranca, s'inicien de forma continuada les nostres investigacions per tot el terme de Vilafranca. Unes investigacions que fins ara han suposat l'excavació de 5 jaciments prehistòrics (un d'ells, per només 10 metres, en terme de Mosquerola) i el descobriment de diversos jaciments amb art rupestre llewantí i molts d'altres amb art rupestre històric.

L'objectiu d'aquest treball és fer una síntesi d'allò que coneixem del poblament més antic a Vilafranca, i per tant, relacionat amb moments històrics en què les societats humanes sobreviuen gràcies a la cacera i la recol·lecció.

El paleolític mitjà: els neandertals van passar per Vilafranca

El paleolític mitjà és un període que es desenvolupa entre fa uns 250.000 i 35.000 anys, i es caracteritza per ser el moment on a Europa van viure els neandertals. La presència d'ocupacions del paleolític mitjà a l'entorn de Vilafranca en particular, i els Ports en general, es coneix des de l'excavació, l'any 1984, de la Cueva de los Toros de Cantavella, en què es va documentar una ocupació del final d'aquest període (Utrilla i Álvarez, 1985; Montes et al, 2006).

Tot i que aquest període no és un dels objectius principals dels nostres projectes, els quals se centren en moments més avançats, en el marc de les nostres excavacions hem recuperat una evidència de la seua presència en aquest territori. Es tracta d'una punta *Levallois*, peça característica d'aquest període, apareguda en l'excavació realitzada a la Covacha del barranco de los Frailes (Mosquerola) (Aguilella et al, en premsa).

Figura 1.- Excavació en la Covacha del barranco de los Frailes (Mosquerola) l'any 2020

La Covacha és una cova sepulcral de l'edat del bronze que vam descobrir a l'estiu de 2020 en unes prospeccions realitzades pel terme de Vilafranca, i que vam excavar al desembre d'aquell mateix any (Fig. 1). Tot i pertànyer a Mosquerola es troba a escassos 10 metres del terme de Vilafranca, i per això la incloem en aquest article.

El jaciment, no sembla posseir cap nivell arqueològic conservat del paleolític mitjà però, en el seu estrat inferior, vam recuperar aquesta característica peça que ens permet confirmar que els neandertals es van moure per la zona del barranc dels Frares.

El paleolític superior: la consolidació del poblament prehistòric

El paleolític superior se situa entre fa uns 35.000 i uns 11.000 anys, i comprèn els moments més freds de la darrera glaciació. En el terme de Vilafranca coneixem dos jaciments que s'adscriuen al final d'aquest període: la Coveta de la Foia i la balma de la Roureda. La intensitat en què han estat ocupats els jaciments i el context arqueològic regional ens mostren que en aquests moments és on sembla consolidar-se el poblament humà en aquestes zones interiors i muntanyoses.

Figura 2.- Vista general de la Coveta de la Foia, (Vilafranca) l'any 2021

Figura 3.- Excavació de la Coveta de la Foia, (Vilafranca) l'any 2021

Coveta de la Foia

La Coveta de la Foia és un jaciment descobert l'any 2013 en unes prospeccions realitzades en el marc dels nostres projectes i en el qual s'estan realitzant excavacions des de l'any 2015 (Figs. 2 i 3). Fins avui en dia s'han realitzat set campanyes d'excavació que ens han permès realitzar un sondeig de 2m² i una excavació en extensió d'una superfície de 10 m².

Els treballs realitzats fins ara han permès descobrir una seqüència amb diverses fases d'ocupació. Les més antigues ens remetien al final del paleolític, concretament als inicis de l'epimagdalenià (datat en 14088-13799 cal BP) i al sauveterrià (datat en 12740-12680 cal BP) (Roman & Domingo 2020a; Fullola-Isern et al, en premsa).

Entre els materials de l'epimagdalenià, caracteritzats per una gran quantitat d'indústria lítica, dominen els elements microlaminars de dors (fets servir com a projectil) i els gratadors (pel treball de la pell dels animals). Entre els primers

cal destacar la presència d'un bon nombre de puntes de dors, algunes d'elles amb la base truncada (PDT). Aquesta característica ens ha permès proposar l'existència d'una fàcies amb aquest tipus de peces que marcarà l'inici de l'epimagdalenian (Roman & Domingo, 2020b). Per la seua part, el nivell saubertian es caracteritza per l'aparició, en proporcions molt petites, de projectils de forma geomètrica i la introducció de la tècnica del microburí.

En aquest jaciment també s'han pogut recuperar restes de fauna, tot i que molt fragmentades. Els estudis que s'estan realitzant permeten afirmar que el cérvol, la cabra i el conill són els animals més representats, complementats pel porc senglar i altres animals com la rabosa i les aus.

Com a punts a destriar de la Coveta de la Foia cal remarcar, en primer lloc, que es tracta d'un jaciment extraordinàriament ric en restes d'indústria lítica, amb prop de 55.000 restes recuperades fins la campanya de 2022. En segon lloc que, amb les dades disponibles avui en dia, es tracta del jaciment amb les ocupacions humanes (d'humans anatòmicament moderns) més antigues de la comarca. I en tercer lloc, que la documentació d'una ocupació adscrita al saubertian és molt important, ja que es tracta d'un període poc conegut a nivell peninsular, per la qual cosa les dades que estem obtenint són de gran importància per al coneixement general d'aquesta etapa.

Balma de la Roureda

Aquest jaciment va ser descobert a mitjans dels anys 70 del segle XX per F. Arasa (Arasa, 1977 i 1982). L'any 2007 vam realitzar l'única campanya d'excavació feta fins al moment (Fig. 4), que va permetre documentar una ocupació adscrita a l'epimagdalenian, amb una datació del 13250-13110 cal BP, és a dir, un poc més recent que la de la Coveta de la Foia (Roman, 2010a i 2011).

Els materials recuperats es componen bàsicament d'indústria lítica, que es caracteritza pel domini de l'utillatge microlaminar, seguit a distància per les truncadures i les osques i denticulats, el que suggereix que es realitzarien tasques de cacera i també activitats domèstiques. Els gratadors, a diferència d'altres conjunts similars, no arriben al 10% dels útils per la qual cosa pot ser que el treball de les pells es realitzaria en un altre lloc diferent de l'excavat. També cal destriar la presència d'un bon nombre de puntes de dors, moltes d'elles amb retocs bipolars i diverses amb apuntaments proximals, cosa que demostra que la cacera era una activitat important en aquest lloc.

Malauradament els materials orgànics no s'han conservat massa bé en el jaciment, i això fa que les restes de fauna siguin realment escasses. Per tant no tenim evidències directes per reconstruir el paisatge i deduir les pautes d'explotació del medi dels habitants de la Roureda. El que sí que s'ha recuperat són dues peces d'adorn. Concretament es tracta dedues conquilles de gasteròpodes fluvials perforats (*Theodoxus fluviatilis*) que podrien haver estat recol·lectats al mateix riu de les Truites. Les perforacions parlen del seu possible ús per a ser penjats o suspesos, i revelen que la seua presència en un context d'habitatge no està vinculada a un ús econòmic, sinó més bé de tipus estètic, social i/o simbòlic.

Figura 4.- Excavació en la balma de La Roureda (Vilafranca) l'any 2007

El mesolític: les darreres societats caçadores i recol·lectores

Posteriorment al paleolític superior arriba el que coneixem com a mesolític, que és el període en què es desenvolupen les darreres societats caçadores i recol·lectores abans de l'arribada de les societats productores del neolític. Aquest període, a les nostres comarques, es desenvolupa entre fa uns 10500 i 7300 anys, a inicis l'holocè, el període interglacial en què encara ens trobem avui en dia.

Dins del terme de Vilafranca hem pogut excavar dos jaciments que pertanyen a aquest període: la balma del barranc de la Fontanella i la balma de la Font d'Horta. Es tracta de dos jaciments amb característiques diferents però que ens permeten documentar tota la seqüència mesolítica al complet, des dels seus inicis fins a just el primer contacte amb les societats neolítiques.

Balma del barranc de la Fontanella

Aquest jaciment va ser descobert a finals de la dècada del 1970 per Vicent Gavara, mestre de la localitat, i va ser inclòs per F. Arasa als seus inventaris sobre el poblament antic de Vilafranca (Arasa, 1977 i 1982) tot i que adscrit a moments neolítics o posteriors.

No va ser fins l'any 2006 que el vam visitar i, revisant els materials que s'havien recuperat anteriorment, vam pensar que el jaciment podria contindre ocupacions més antigues, possiblement mesolítiques. Aquest fet el vam poder confirmar en una vista realitzada l'any següent, quan vam recuperar superficialment una peça, un trapezi amb dos costats còncaus, que ens indicava clarament que allí hi havia ocupacions d'aquest període (Roman & Domingo 2014: fig. 6, n.º 3). L'any 2011 vam començar l'excavació d'aquest jaciment, en què finalment vam realitzar 4 campanyes fins l'any 2015 (Fig. 5 i 6).

Tot i tractar-se d'una balma petita i amb poca protecció és sorprenent la continuïtat d'ocupacions que s'han succeït en aquest lloc. És possible que la seua bona ubicació, fàcil accés i la seua situació en una zona de transició entre diversos biòtops haja afavorit aquest petit lloc en relació a altres.

Les ocupacions comencen amb els inicis del mesolític i segueixen al llarg de tot aquest període; posteriorment seria ocupat en algun moment del neolític antic, per a ser finalment utilitzat com a lloc d'enterrament en la transició entre el neolític mitjà i el final.

Com hem vist, durant el mesolític la balma és ocupada de manera important i amb una certa continuïtat. Podem dir que pel que fa a l'arqueologia hi ha representades tres fases

mesolítiques. La primera és del mesolític antic, datat entre fa 10570 i 10230 anys (Roman & Domingo, 2021). La segona i la tercera, que no hem pogut diferenciar clarament en l'excavació, pertanyen al mesolític recent (Roman & Domingo, en premsa). Els materials recuperats ens porten a pensar en la presència d'aquestes dues fases recents, el que coneixem com a mesolític recent de la fase A i la fase B.

Figura 5.- Vista general de la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca) l'any 2012

Figura 6.- Excavació en la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca) l'any 2015

La documentació de les ocupacions del mesolític antic és especialment rellevant, ja que és el primer cop que es documenta aquesta fase en la meitat nord del País Valencià.

Aquest període es caracteritza per introduir un canvi significatiu en les estratègies de fabricació d'instrumental lític probablement vinculat a un canvi en la funcionalitat de les eines fabricades en pedra: l'abandonament de la talla lítica laminar i la fabricació gairebé exclusiva d'ascles, sobre les quals es fabriquen útils destinats bàsicament al treball de la fusta (osques i denticulats).

Si atenem a les dades obtingudes a la Fontanella veiem que la quantitat d'ascles arriba al 85% de les peces recuperades, la qual cosa mostra clarament el tipus de producció lítica que es produeix en aquests moments (Roman & Domingo, 2021).

Respecte a les restes faunístiques es documenta una explotació d'ampli espectre d'espècies dominades pel cérvol i la cabra, però amb presència del porc senglar, cavall, ur, cabirol i conill entre els herbívors, i la rabosa, la marta i el linx entre els carnívors (Lloveras et al, 2021). A més a més, també hem recuperat diversos elements d'adornament fabricats sobre *Columbella rustica* (4 peces) i *Theodoxus fluviatilis* (2 peces). Aquestes restes no només revelen les preferències alimentàries d'aquestes poblacions, sinó també ens permeten reconstruir l'ecosistema d'aquest territori en aquells moments de la prehistòria, amb espècies avui en dia desaparegudes d'aquests indrets.

De nou, els adornaments ens remetent al món social i simbòlic, però amb canvis respecte al moment anterior, ja que les espècies identificades ens parlen d'un aprofitament no només d'espècies fluvials, sinó també marines, que revelen pràctiques d'obtenció de més llarga distància o un intercanvi amb poblacions costaneres.

Posteriorment a aquesta fase, es documenta un nivell que posseeix una barreja d'ocupacions entre les fases A i B del mesolític recent. En aquests moments es reprèn la talla laminar, la qual a nivell d'útils es caracteritza per la fabricació de projectils geomètrics. Aquestes ocupacions estan en procés de publicació (Roman & Domingo, en revisió) però podem avançar que comencen a inicis de la fase A, al voltant de fa uns 8500 anys, i que continuen en algun moment de la fase B. A nivell general, l'elevada proporció de projectils recuperats i l'anàlisi de la fauna, de què només s'introdueixen algunes parts al jaciment, permeten pensar que ens trobem davant d'un assentament secundari, destinat possiblement a la cacera. La distribució anatòmica del cérvol fa pensar en l'ús de la balma com un campament logístic, pròxim als punts de matança, on la presa seria traslladada i es prepararia la carcassa per ser transportada a un campament de més entitat (tipus campament base). Al campament logístic, com la Fontanella, es consumirien les parts de menys valor carni per evitar el transport de les parts menys rendibles (Lloveras et al, 2021).

Balma de la Font d'Horta

Si a la Fontanella no tenim clara la cronologia de la fase B, a la balma de la Font d'Horta tenim representat el final d'aquest període, és a dir, el final del món dels grups caçadors i recol·lectors, just en el moment en què les primeres poblacions neolítiques estan arribant al nostre territori (Roman & Domingo, 2022).

El jaciment va ser descobert el 2016 per R. Ronchera, qui ens va informar de la seua existència. Una vegada vam visitar el lloc, i vist que tenia interès per a les nostres

recerques en la zona, vam decidir fer un petit sondeig per a comprovar la possible seqüència arqueològica (Fig. 7).

L'excavació es va portar a terme al juliol de 2017, coincidint amb les excavacions que realitzàvem en aquells moments en la Coveta de la Foia. Aquests treballs ens van

Figura 7.- Excavació en la balma de la Font d'Horta (Vilafranca) l'any 2017

permetre comprovar l'existència d'un únic nivell arqueològic, possiblement en posició secundària. Tot i això, els materials són prou abundants i semblen correspondre tots a un únic moment d'ocupació. La datació realitzada sobre un os de cervol ens ofereix una data d'entre fa 7570-7441 anys, és a dir, just en el moment de transició entre les darreres poblacions caçadores i recol·lectores del mesolític i les primeres poblacions que introdueixen una nova economia de producció (amb agricultura i ramaderia), amb l'arribada del neolític.

Tot i que els materials es troben en posició secundària i que no hi ha un nivell arqueològic ben conservat, tant la seua tipologia com la comparació amb el context territorial ens fa pensar que les persones que van ocupar aquest jaciment es trobaven immerses en el moment de transició cap al neolític. És possible que aquest grup ja coneguera de l'existència d'aquelles altres poblacions amb un sistema econòmic diferent al seu, ja fos per informacions indirectes o per contactes directes.

Paleolític i mesolític de Vilafranca en el context territorial dels Ports

Aquest treball va néixer amb l'objectiu de sintetitzar els nostres coneixements sobre les societats caçadores i recol·lectores que van deixar la seua empremta al terme de Vilafranca. Però cal recordar que als períodes analitzats, aquests grups humans eren nòmades, i com a tals no tenien llocs de residència permanents sinó que es traslladaven de manera cíclica en funció de la disponibilitat de recursos. Per tant, aquestes poblacions no poden entendre's sense tindre en compte el context territorial pel qual transitaven.

Si tenim en compte la proximitat física, està clar que la seua relació seria amb els territoris del Maestrat i els Ports de Castelló i d'El Maestrazgo i Gúdar-Javalambre de Terol (Fig. 8). La presència d'elements d'ornament d'origen marí indiquen, a més, que, o bé la seua mobilitat inclou també visites més o menys esporàdiques a la costa, o que almenys tenen contactes indirectes amb ella a través de l'intercanvi.

El paleolític mitjà és un període molt poc conegut en aquest territori. A banda de la Covacha del barranco de los Frailes (Mosquerola) i la Cueva de los Toros (Cantavella), de què hem parlat abans, només el jaciment de l'Abrigo Ahumado del Pudial (Ladruñán) ha aportat algunes dades de la presència dels neandertals per aquest territori (Domingo & Martínez-Bea, 2001-2002; Montes et al, 2006).

Amb aquestes dades no es pot aprofundir en les característiques de les poblacions neandertals de la zona d'estudi. No es tracta però d'un fet que afecte només a aquesta zona, ja que en totes les comarques de Castelló la informació sobre el paleolític mitjà és molt reduïda, sense que s'haja trobat fins ara cap jaciment significatiu d'aquest període. De fet, només destaca la cova de dalt del Tossal de la Font (Vilafamés, la Plana Alta) però més pel fet de posseir les úniques restes humanes neandertals del nord del País Valencià, que realment per la informació arqueològica associada (Gusi et al, 1980; Arsuaga et al, 2001).

De l'arribada dels humans anatòmicament moderns a aquest territori tampoc posseïm informacions destacades. De les primeres etapes només tenim dades importants del gravetià en l'Abrigo de Ángel 1 (Ladruñán), datat entre fa 29989 i 29201 anys, i en el qual s'han recuperat més de 5000 restes lítiques (Utrilla et al, 2013 i 2017). En la Cueva de los Toros existeixen alguns materials i datacions que fan pensar a les seues excavadores que podrien estar representades algunes ocupacions d'aquest paleolític superior inicial, però encara falten nous estudis per a poder-ho confirmar amb més seguretat (Montes et al, 2006).

Igual que passava amb el paleolític mitjà, les primeres etapes del paleolític superior (aurinyacià, gravetià i solutrià) són molt poc conegudes en tot el territori castellanenc. Només algunes referències de jaciments superficials en la zona de la Plana Alta i Baixa semblen remetre a ocupacions d'aquests moments, però sempre amb dades molt parcials que no permeten més que confirmar la seua presència, sense cap tipus de detall en el coneixement d'aquestes societats (Gusi & Casabó, 1985; Casabó et al, 2010).

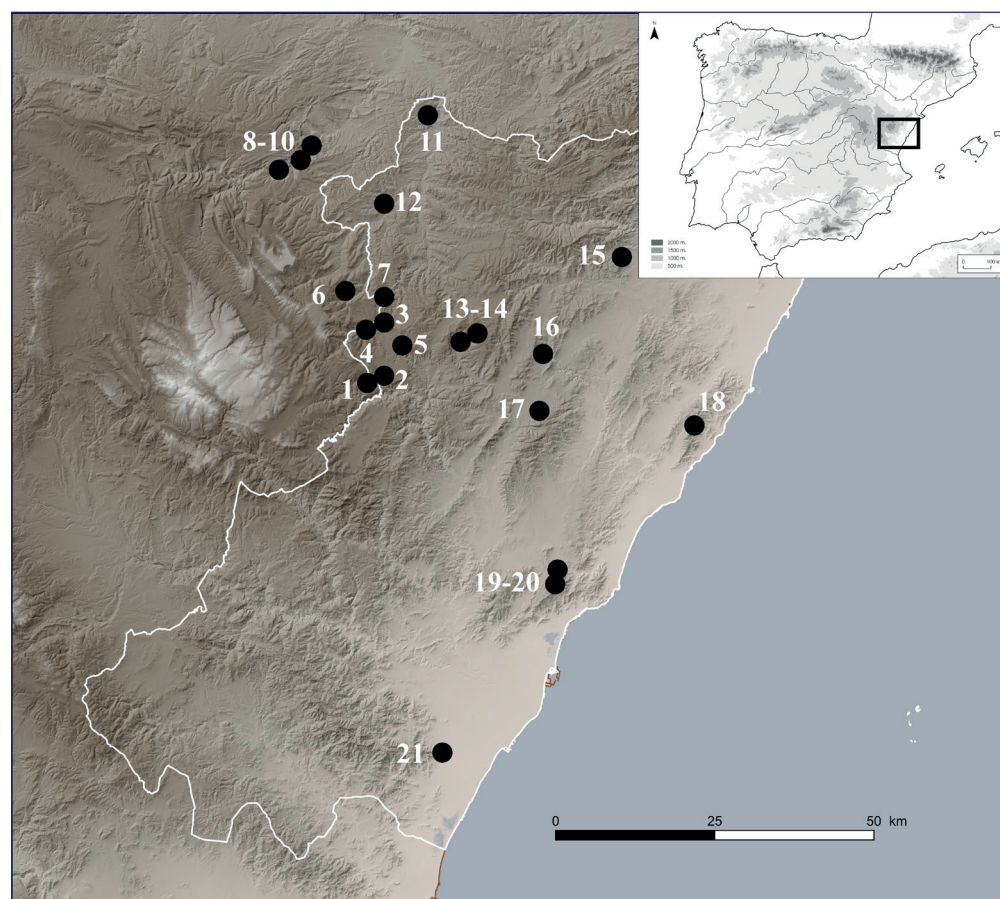

Figura 8.- Mapa dels jaciments citats al text.

- 1 Covacha del barranco de los Frailes
- 2 Coveta de la Foia
- 3 La Roureda
- 4 Font d'Horta
- 5 La Fontanella
- 6 Cueva de los Toros
- 7 Mas Cremat
- 8 Ahumado del Pudial
- 9 Ángel 1
- 10 Ángel 2
- 11 Coves Llongues
- 12 La Mola
- 13 Mas Nou
- 14 Cova Fosca
- 15 Cingle de l'Aigua
16. Mas de Martí
17. Mas de Sanç
- 18 Cova dels Diablets
- 19 Cova Matutano
- 20 Tossal de la Font
- 21 Cova dels Blaus.

Des d'aquests moments hem de donar un important salt temporal per a tornar a trobar ocupacions humanes en el territori dels Ports. Ens situem ara a finals del paleolític superior (fa entre 15000 i 11000 anys) en els moments en què hem vist que s'ocupa la Coveta de la Foia i la Roureda. En aquests moments s'observa un increment important de les ocupacions, tant en nombre com en intensitat d'aquestes a nivell del territori castellanenc. En la comarca dels Ports, als dos jaciments que hem destriat anteriorment, ara podem afegir altres dos conjunts, l'abric de la Mola (Todolella) (Casabó, 2005) i la

balma de les Coves Llongues (Sorita) (Andrés, 2004; Román, 2011). Del primer d'ells no es pot dir res més que va estar ocupat a finals del paleolític. Respecte a les Coves Llongues, l'any 2018, vam iniciar un nou projecte d'excavacions que ens ha permès confirmar la presència de diverses ocupacions prehistòriques, la més antiga pertanyent a l'epimagdalenia.

Les dades que posseïm avui en dia mostren que aquests moments del final del paleolític serien els de la consolidació del poblament humà en el nostre territori. Així, si en les etapes anteriors parlàvem d'un o dos jaciments, a aquest període en tenim referenciats uns 25 en les comarques de Castelló. Alguns d'aquests amb importants excavacions que han permès conèixer amb prou de detall les característiques dels modes de vida dels grups humans que van viure en aquests moments. Fora de l'àmbit dels Ports, jaciments com la Cova Matutano (Vilafamés) (Olària, 1999), la Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó) (Casabó, 2012), la Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert) (Aguilella et al, 2014) o el Cingle de l'Aigua (Xert) (Roman, 2010b) són jaciments de referència a nivell peninsular.

Respecte a les darreres poblacions caçadores i recol·lectores del mesolític, a banda dels jaciments de Vilafranca, la Fontanella i la Font d'Horta, comptem amb un altre interessant jaciment a la comarca, la balma del mas Cremat (Portell de Morella) (Vicente, 2010) amb ocupacions de la fase B del mesolític recent properes a la datació de la Font d'Horta.

Si ampliem als territoris veïns la informació s'incrementa amb dos jaciments en la zona d'El Maestrazgo de Terol, els abrics d'Ángel 1 i 2 (Utrilla et al, 2017), així com amb altres quatre situats en l'Alt Maestrat, la Cova Fosca i el Mas Nou (Ares del Maestrat) (Olària, 2020), Mas de Martí i Mas de Sanç (Albocàsser) (Fernández, 2006).

Tots aquests jaciments ens permeten observar l'evolució de les darreres societats caçadores i recol·lectores a la Mediterrània peninsular. De fet, la Fontanella és un dels pocs jaciments valencians en què es documenta l'inici del mesolític, una etapa encara prou desconeguda, al coneixement de la qual està contribuint de manera molt important aquest jaciment.

Respecte al mesolític recent, les dades provenen d'un major nombre de jaciments. En aquest sentit és especialment rellevant observar com diversos d'aquests llocs són ocupats al voltant de fa 7500 anys (Mas Cremat, Font d'Horta, Mas Nou i podria ser que Cova Fosca) sense que es puga descartar que altres en els quals no tenim datacions per aquests nivells (la Fontanella) també pertanyen a aquests moments. Aquestes ocupacions són molt interessants perquè demostren que l'interior de Castelló estava ocupat per poblacions caçadores i recol·lectores al mateix temps que s'estava produint la neolitització de la zona. És per això que es tracta d'una zona on seria possible conèixer les relacions que van establir aquests darrers grups mesolítics amb les primeres comunitats camperoles.

Els treballs que estem duent a terme als Ports esperem que ens aporten les informacions suficients com per a poder aportar un poc de llum al tipus de contacte que hi va haver entre mesolítics i neolítics i que va suposar la desaparició de les societats basades en la cacera i la recol·lecció.

Conclusions

Fa més de 15 anys que vam decidir centrar bona part de les nostres recerques a la comarca dels Ports. Tot i que és cert que el terme de Vilafranca ha centrat la majoria de les investigacions, altres pobles de la comarca com Portell de Morella, Palanques o Sorita ens han vist passar diversos dies, setmanes o mesos pels seus termes municipals a la cerca d'evidències de poblament humà prehistòric.

Els treballs arqueològics que hem realitzat al llarg d'aquests anys són nombrosos. Encara que els nostres treballs inclouen el descobriment i documentació de diversos jaciments amb art rupestre prehistòric, en aquest text ens hem volgut centrar en els treballs d'excavació realitzats en quatre jaciments situats en el terme de Vilafranca i un situat just sobre la ratlla del terme, però ja a Mosquerola, i en el que ens diuen aquestes troballes sobre els modes de vida de les poblacions caçadores-recol·lectores que van ocupar aquest territori.

La informació obtinguda de tots aquests jaciments ens ha permès obtindre una visió molt més profunda de com va ser la vida en diverses etapes del paleolític i del mesolític en aquesta zona, i ens ha permès ampliar de manera molt considerable allò que es coneixia fa 15 anys.

En primer lloc, tenim constància que els neandertals van passar per aquest territori. Si fa uns anys només comptàvem amb un jaciment a Cantavella que permetia saber que poblacions neandertals van habitar aquestes muntanyes, ara també sabem, tot i que només a partir de la troballa d'una única peça, que al paleolític mitjà aquests grups humans també van visitar el territori més proper, almenys la zona del barranc dels Frares (Covacha del barranco de los Frailes).

Des d'aquests moments hem de fer un important salt cronològic fins a finals del paleolític superior. De períodes anteriors encara no tenim informacions. Cap al final de la darrera glaciació, fa entre 14.000 i 12.500 anys, coneixem dos jaciments vilafranquins que van ser ocupats intensament (Coveta de la Foia i la Roureda). Gràcies a la informació que ens estan aportant creiem que és a partir d'aquests moments quan es consolida el poblament prehistòric en aquest territori, i que ja tindrà una certa continuïtat fins al final de la prehistòria.

Més endavant, ja en temps postglacials, posseïm importants dades gràcies a altres dos jaciments (la Fontanella i la Font d'Horta) que ens permeten conèixer com es va produir el pas entre el paleolític i el mesolític i com es va desenvolupar aquest darrer període fins l'arribada de les primeres comunitats ramaderes i agrícoles del neolític.

Sense cap mena de dubte el terme de Vilafranca s'ha convertit, en els darrers anys, en un dels llocs de referència a nivell peninsular per al coneixement de les darreres societats caçadores i recol·lectores que van habitar en la vessant mediterrània ibèrica. Aquestes dades, unides a les que estem obtenint en els diversos jaciments amb art llevantí de Vilafranca (la Covatina, la Ferranda i Volta Espessa) fan que aquesta població siga avui en dia una de les localitats més importants quant a la recerca prehistòrica.

Finançament

Aquestes investigacions s'estan desenvolupant actualment en el marc dels projectes PID2021-128349NB-I00 (Ministerio de Ciencia e Innovación), del projecte ERC CoG L'Arc Her, finançat pel European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement No 819404) i del projecte CIDEAGENT/2018/043 del Pla GenT de la Generalitat Valenciana.

L'Ajuntament de Vilafranca també col·labora amb l'allotjament i la manutenció de les persones participants en les excavacions.

Agraïments

Volem agrair a totes aquelles persones que ens han ajudat i ens donen suport constant en els nostres treballs a Vilafranca. En primer lloc a Sílvia Colom i Óscar Tena, en representació de totes les persones de l'Ajuntament de Vilafranca, per la confiança dipositada en els projectes que desenvolupem al terme municipal. A Sergi i Sílvia Monfort (Alberg la Parreta i la Casa del Mercat) pel suport i ajuda prestada sempre que ho hem necessitat. A Ramiro, Benilde i José Antonio, del mas de Faio, per permetre'ns excavar en la Coveta de la Foia i per la seua amabilitat i simpatia amb tot l'equip. I als col·laboradors/es i als i les estudiants que al llarg de tots aquests anys han contribuït en algun aspecte dels nostres estudis o en les tasques d'excavació.

Bibliografia

- AGUILELLA, G.; ALCÀNTARA, R.; BEA, M.; CALDUCH, P.; DOMINGO, I.; ROMAN, D. (en premsa). "La Covacha del Barranco de los Frailes (Mosqueruela, Teruel): una pequeña cavidad sepulcral de la Edad del Bronce con cierre parcialmente conservado". *Pyrenae*.
- AGUILELLA, G., ROMÁN, D. y GARCÍA BORJA, P. (eds.) (2014). *La cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló)*. Diputació de Castelló.
- ANDRÉS, J. (2004). "El paleolítico Superior del abrigo del Barranco de les Coves Llongues (Sorita, Els Ports). Un avance para su estudio". *Centro de Estudios del Maestrazgo* 72, pàg. 119-124.
- ARASA, F. (1977). "Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, pàg. 243-269.
- ARASA, F. (1982). "Arqueología del término municipal de Vilafranca". *Boletín de Amigos de Morella y su Comarca* 1979-1982, pàg. 14-26.
- ARSUAGA, J. L., MARTÍNEZ, I., VILLAYERDE, V., LORENZO, C., QUAM, R., CARRETERO, J.M., GRACIA, A. (2001). "Fósiles humanos del País Valenciano". In: Villaverde, V. (Ed.), *De Neandertales a Cromañones. El Inicio del Poblamiento Humano en las Tierras Valencianas*. Universitat de València, pàg. 265-322.
- CASABÓ, J. (2005). *Paleolítico superior final y Epipaleolítico en la Comunidad Valenciana*. Museu Arqueològic d'Alacant, Serie Mayor.
- CASABÓ, J., (2012). "Las industrias de la Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó, Castelló). Aportación a la transición paleolítico-epipaleolítico en las comarcas septentrionales del País Valenciano". *MARQ, Arqueología y Museos* 5, pàg. 19-51.
- CASABÓ, J.; TAPIAS, F.; LÓPEZ, M.; MORÍN, J.; VALCÁRCEL, A.; GIMENO, H. (2010). "El Paleolítico medio y superior en la desembocadura del río Millars (Castelló)". *Saguntum-PLAV* 42, pàg. 11-34.

DOMINGO, R.; MARTÍNEZ-BEA, M. (2001/2002). “El Abrigo Ahumado del Pudial (Ladruñán, Castellote, Teruel). Resultados de la campaña de 2002”. *Kalathos* 20-21, pàg. 101-123.

FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2006). “Contribución al conocimiento de la secuencia arqueológica y el hábitat del Holoceno inicial en el Maestrazgo”. *Saguntum-PLAV* 38, pàg. 23-47.

FULLOLA-ISERN, J.; DOMINGO, I.; ROMÁN, D. (en premsa). “Adaptations of the lithic production in the Sauveterroid level of Coveta de la Foia site (Vilafranca, Castelló)”. *Journal of Lithic Studies*.

GÓMEZ BELLOT, S. (1971). “Nuevas pinturas rupestres en el Término de Villafranca del Cid”. *Actas del I Congreso de Historia del País Valenciano*, II. Valencia.

GUSI, F.; CARBONELL, E.; ESTÉVEZ, J.; MORA, R.; MATEU, J.; YLL, R. (1980). “Avance preliminar sobre el yacimiento del Pleistoceno medio, Tossal de la Font (Vilafamés, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 7, pàg. 7-29.

GUSI, F.; CASABÓ, J. (1985). “El yacimiento al aire libre del Corral Blanc (La Pobla Tornesa, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 11, pàg. 87-110.

LLOVERAS, LL.; ROMÁN, D.; DOMINGO, I.; NADAL, J. (2021). “L’exploració dels mamífers a la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca, Els Ports, Castelló). Primeres dades de l’estudi arqueozoològic”. En A. Sanchís & J. Ll. Pascual (eds): *V Jornades d’Arqueozoològia*. Museu de Prehistòria de València, pàg. 197-220.

MESADO, N. (1989). “Las pinturas rupestres de la ‘Covatina del Tossalet del Mas de la Rambla’, Vilafranca, Castellón”. *Lucentum* VII-VIII, pàg. 35-56.

MONTES, L.; UTRILLA, P.; MARTÍNEZ-BEA, M. (2006). “Trabajos recientes en yacimientos musterienses de Aragón: Una revisión de la transición Paleolítico Medio/Superior en el Valle del Ebro”. *Miscelánea en homenaje a Victoria Cabrera. Zona Arqueológica* 7. Vol I, pàg. 214-233.

OLÀRIA, C. (1999). *Cova Matutano (Vilafamés, Plana Alta, Castellón). Un modelo ocupacional del Magdaleniense superior-final en la vertiente Mediterránea peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 5.

OLÀRIA, C. (2020). *Cingle del Mas Nou: Vida y muerte en el 7000 BP. Un campamento temporal del Mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 14.

ROMAN, D. (2010a). “El jaciment Epimagdalenian de la balma de la Roureda (Vilafranca, Els Ports, País Valencià)”. *Pyrenae* 41-2, pàg. 7-28.

ROMAN, D. (2010b). “Nuevos datos para la transición Pleistoceno-Holoceno: el abrigo del Cingle de l’Aigua (Xert, Baix Maestrat, País Valenciano)”. *Zephyrus* LXVI, pàg. 209-218.

ROMAN, D. (2011). *El poblament del final del Plistocè en les comarques del nord del País Valencià a partir de l’estudi tecno-tipològic de la indústria lítica*. Publicacions de la Universitat de València.

ROMAN, D.; DOMINGO, I. (2014). “Excavacions en la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca, Els Ports)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 32, pàg. 13-19.

ROMAN, D.; DOMINGO, I. (2020a). “Las facies microlaminares del final del Paleolítico en el norte del País Valenciano”. En D. Roman, P. García-Argüelles; J. M. Fullola (coords), *Las facies microlaminares del final del Paleolítico en el Mediterráneo Ibérico y Valle del Ebro*. Monografies del SERP 17. Universitat de Barcelona.

- ROMAN, D.; DOMINGO, I. (2020b). "Exploring the end of the upper Magdalenian in Northern Valencian region (Mediterranean Iberia)". *Quaternary International* 564, pàg. 75-82. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2019.09.049>
- ROMÁN, D.; DOMINGO, I. (2021). "Nuevas aportaciones al conocimiento del Mesolítico antiguo en el Mediterráneo peninsular: la Balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca, Castelló)". *Trabajos de Prehistoria* 78-2, pàg. 344-355 <https://doi.org/10.3989/tp.2021.12280>
- ROMÁN, D.; DOMINGO, I. (2022). "¿Últimos mesolíticos o pioneros neolíticos? La balma de la Font d'Horta (Vilafranca, Castelló, País Valencià)". *Munibe Antropologia-Arkeologia* 73, pàg. 35-45. <https://doi.org/10.21630/maa.2022.73.01>
- ROMAN, D.; DOMINGO, I.; BERGADÀ, M. M.; LLOVERAS, L.; NADAL, J. (En revisió). "La Balma del Barranc de La Fontanella (Vilafranca, Castelló) y sus implicaciones en el conocimiento del Mesolítico Geométrico del Mediterráneo ibérico y el Valle del Ebro".
- UTRILLA, P.; ÁLVAREZ, A. (1985). "Excavaciones en la Cueva de los Toros (Cantavieja, Teruel). Campaña de 1984". *Bajo Aragón Prehistoria* VI, pàg. 9-30.
- UTRILLA, P.; DOMINGO, R.; BEA, M. (2013). "El enclave gravetiense de Arenal de Fonseca en el río Guadalope (Ladruñán-Castellote, Teruel)". En C. de las Heras, J. A. Lasheras, Á. Arrizabalaga, M. de la Rasilla (coords): *Pensando el Gravetiense: nuevos datos para la región cantábrica en su contexto peninsular y pirenaico*. Monografías del Museo Nacional y Centro de Investigación de Altamira 23, pàg. 114-125.
- UTRILLA, P.; DOMINGO, R.; BEA, M. (2017). *El Arenal de Fonseca (Castellote, Teruel). Ocupaciones prehistóricas del Gravetiense al Neolítico*. Monografías Arqueológicas 52. Universidad de Zaragoza.
- VICENTE, M. (2010). El Cingle del Mas Cremat (Portell de Morella, Castellón). *Un asentamiento en altura con ocupaciones del Mesolítico reciente al Neolítico final*. Generalitat Valenciana.